

A debate on the words and expressions of the Tarsusi's *Qahramān-nāmah*

Abbas Parsatalab*

Abstract

In one of the Persian manuscripts of Tarsusi's *Qahramān-nāmah*, the rare words and terms can be seen, which are hard to find in other texts of the Persian language and literature. This manuscript is preserved in the National Library of Iran and was written in the beginning of the thirteenth lunar century. The rare words and terms in this manuscript is noteworthy from several perspectives.

First, due to the different writings of Tarsusi's *Qahramān-nāmah*, many of these words and terms are not observed in other surviving Persian manuscripts of the narration of *Qahramān-nāmah*. Second, it is mentioned in dictionaries, but there is no evidence for it from other texts of Persian language and literature. Third, there is no independent entry for them in the dictionaries, but in other Persian language and literature edited texts there are one or two examples that, due to the unfamiliarity and rarity of the word or term, the proofreaders have misunderstood its meaning or their explanation is not accurate and comprehensive. In this article, the author has given each of these words and terms in an independent entry, and then by mentioning its evidence in other texts and examining the opinions of others, he has obtained his proposed meaning.

Keywords: Qahramān-nāmah, Abu taḥer Tarsusi, Lexicography, Dictionary, Folk Literature.

* Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran,
abbas.parsatalab@ut.ac.ir

Date received: 02/08/2024, Date of acceptance: 10/11/2024

Introduction

Qahramān-nāmah (the story of the killer hero) is the work of the prominent and famous narrator of the 6th century, Abu taḥer Tarsusi, which describes the bravery of the *Qahramān*, the warrior of Hoshang Shah's capital. So far, several copies of the valuable work of *Qahramān-nāmah* in Persian, Turkish, Uzbek and Kurdish languages have been identified and reached us. Among the remaining Persian Manuscripts of *Qahramān-nāmah*, only in the preserved manuscript in the National Library of Iran with the number 22799-5 and titled “The Tale of Heroes”, a detailed and almost complete narrative of this work can be found. This manuscript was written on the twelfth of Rabi al-Awl in the year 1205 by a person named Mohammad Baqir. It is true that no manuscript related to the author's lifetime or close to his era has reached us from *Qahramān-nāmah*, and the only almost complete Persian manuscript of it is six to seven centuries away from the date of the creation of the narrative by Abu taḥer Tarsusi. However, in this latest manuscript, there are new words and terms that cannot be found in other texts of Persian language and literature, and there is no entry for it in dictionaries. Although some of these rare words have been reflected in other edited texts, they did not have a complete meaning for the editors, and they expressed doubts about its meaning. Therefore, in the continuation of the article, while bringing these evidences and examining them, the author also presents his received and suggested meaning so that it can be used by lexicographers and researchers.

Materials & Methods

In the current research, writing and analysis were mostly done in a library method. Most of the books used in this research are dictionaries and Persian texts in verse and prose. In cases where a word has not been entered in Persian dictionaries or has no evidence in other Persian literary texts, it has been tried to point to the correct and exact meaning of that word by using other evidences in the text of *Qahramān-nāmah* and a delay in the meaning of the word in the sentence under discussion.

The main structure of this article is related to Philology and lexicography. After a brief explanation about the history of lexicography and the necessity of creating a comprehensive dictionary in the Persian language, the author has brought the rare words and terms of *Qahramān-nāmah* and explained each of them in a separate entry with an extensive and detailed explanation.

Discussion and Result

1. "بگده" (Begdah) in the meaning of "wide and big knife and cleaver" is mentioned several times in this text. It is found from the scroll of Murshid Abbas Zariri that it had a sheath.

2. The writer's guess is that "فیل مست محمودی" (Mahmoudi's drunken elephant) attributed to Mahmoud, is the elephant of Abraha ibn Sabah and not Sultan Mahmoud of Ghaznavi. being angry and furious, being huge, conquering, and finally the fame and popularity of the Abrahe elephant has caused the narrators and authors in later periods to introduce angry drunken elephants with the adjective Mahmoudi.

3. The author supposes that "تَبَك" (Tabak) in the text of *Qahramān-nāmah* means: The tray that is placed in front of the thrones to place the food and reception items and is decorated with all kinds of jewels.

4. The word "جیش" (Jigesh), which is also found in *Qahramān-nāmah* as "چیش" (Chigesh) and "جفش" (Jefesh), is used in the meaning of "neighing and scream".

5. From the evidence of *Qahramān-nāmah* and Shahnameh scroll, it can be seen that "ضربگه ضربی" (Zarbgah Zarbi) has an adverbial role here and is used in the meaning of "instantaneously, in one twinkling of the eye".

6. The word "صاعقه" (saeqhe) is another form of "ساقه" (saqhe) meaning the rear of an army, which has been lost from dictionaries.

7. "قیلغه / قیلغه" (Qailogeh) is the same as impaling or skewering, which is a form of execution through torture. In the usual impaling, a long pole or spear is inserted into the condemned person's body, and the person is left to die by to flounce or to struggle with twitching limbs.

8. The meaning of "هی بر کسی زدن و از دایره چرخ بدر رفتن او" (hey bar kasi zadan v az dayere-e charkh be dar raftan-e o) is that the individual was so ready and agile that if you hit him at that time, he would pass through the sky.

9. "گرد مدبری" (Gerd Modbari) is a revolving and spherical device that acts like a roller and it is possible to install several bases on it, in such a way that when it descends, a sound similar to the sound of a person running has been heard from it and apparently the Ayars used it.

10. "تعليق کردن" (taligh kardan) is mentioned in the dictionaries in the meaning of "sticking, following", but it is not recorded in the exact meaning of "to pursue" in the dictionaries.

11. "ولا" (vla) is used in the meaning of "region, place" in other Persian literary texts, including Naqqali's scrolls.

12. "صحيحه" (Sahiha) is another form of "صيححه" (sayha) which is used in the meaning of "loud voice, scream".

13. "اين است كه" (ein ast k) is an expression meaning "now, this time and soon".

14. "نيازبازى" (niyaz bazi) here means "courtship and lovemaking, express love and interest".

15. Within the scope of the author's search, "لالاي" (lalye) in the meaning of "layer by layer" was not found in dictionaries. If the word is recorded correctly, it is possible that its construction has been changed as follows: "لايلاي، لابه لاي، لايه لايه" (ly ly, labe ly, laye laye).

16. "دست راست بر گرده به و دست به بر گرده راست گرفتن" (dast-e rast bar gorde-e beh v dast-e beh bar gorde-e rast gereftan) is used in cases where the hero prepares to yell and intimidate the enemies by placing his hands crossed on the sides.

17. Here, "سرسياه دندان سفيد" (the white-toothed black head) apparently only refers to the appearance of humans, which are different from demons in this appearance. It seems that these external characteristics of humans were despised by the demons.

18. "به سر دم نشستن" (be sar-e dom neshastan) is apparently to sit upright and formally, which is a sign of arrogance, in such a way that the head and the seat are in the same line. In the case of birds, it means to fly vertically, in such a way that the head and tail of the bird are aligned.

19. "سرنگ" (Sorang) can be understood as "shouting, wailing, noise indicating happiness".

20. "دست و بغل شدن" (dast-o baghl shodan) in the text of *Qahramān-nāmāh* apparently means to face and confront, to encounter.

21. From the evidence that is mentioned about the "دامن طرح دستوری افشاندن" (daman tarh-e dastori afshandan), it is found that a person whose demands have not been met and who is offended, in order to complain and turn away from the opposite person, puts his hands on his skirt and tries to move or pretending to go.

225 Abstract

22. The word "نیاسه" (Niyaseh) is another form of "نواسه" (Nawaseh) which means senior grandson.

23. "جان بر سر جستن" (Jan bar sar jastan) means the same as “world-weary, to be on the verge of death” and “from fear to give up the ghost”.

24. "تبرک و عقربک" (Tabarak and Aqrabak) were the names of two tools of torture or two tools to tie up the prisoners. Tabarak are placed on the chest, back and behind of the head.

Conclusion

A closer look at the dictionaries shows that some words and combinations of Persian texts have been lost from these dictionaries. Some rare words have also been entered in the dictionaries without witnesses or mention of all their meanings, and due to this shortcoming, it is not possible to get a precise and comprehensive understanding of the mentioned idiom or word.

In one of the Persian manuscripts of Abu taher Tarsusi's *Qahramān-nāmāh*, written in the early thirteenth century, a number of these rare words and expressions with the listed characteristics can be seen. Therefore, the writer of the present article has tried to write several entries, in addition to recording the mentioned rare words and mentioning their evidence from other texts, to present his proposed meaning about the words and terms discussed to be used in compiling a comprehensive Persian-to-Persian dictionary.

Bibliography

Affi, Rahim (1373). *Poetry Dictionary*, Tehran: Soroush. [In Persian]

Alam Arai Shah Ismail (1349). unknown author, corrected by Asghar Montazer Sahib, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]

Bahar, Lala tek Chand (1380). *Bahare Ajam*, corrected by Dr. Kazem Dezfulian, Tehran: Talaye. [In Persian]

Bahar, Mohammad Taghi (1387). *Divan Bahar*, Tehran: Negah. [In Persian]

Balami, Abu ali (1353). *History of Balami*, edited by Mohammad Taghi Bahar, by effort Mohammad Parveen Gonabadi, Tehran: Zavar. [In Persian]

Bighmi, Mohammad (1388). *Firoozshah Nameh*, corrected by Iraj Afshar and Mehran Afshari, Tehran: Cheshme. [In Persian]

Comprehensive Naqqali Scroll of Shahnameh (1396). written by Mohammad Sharif Naighli, corrected by Farzad Ghaemi, Mashhad: Behnashr. [In Persian]

Debirsiaghi, Seyyed Mohammad (1375). *Persian to Persian Dictionaries*, Tehran: Ara. [In Persian]

Dehkhoda, Ali akbar (1377). *Dictionary*, Tehran: Tehran University Publications. [In Persian]

- Dolatabadi, Mahmoud (1372). *Klidar*, Tehran: Farhang Moaser. [In Persian]
- Ethe, Carl Hermann (2536). *History of Persian literature*, translated by Dr. Sadegh Rezazadeh Shafaq, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]
- Ghavam Faroughi, Ebrahim (1385). *Sharafnameh Manyari*, correction, introduction and comments of Hakimeh Dabiran, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Haft Lashkar* (1377). introduction, correction and explanation Mehran Afshari – Mehdi Madayeni, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Kashani, Nur al-din Mohammad (1382). *Koliat of Najib Kashani*, corrected by Asghar Dadbeh - Mehdi Sadri, Tehran: Miras-e Maktoob. [In Persian]
- Kashi, Taqiuddin Mohammad ibn Ali (1392). *Summary of Poems and Thoughts*, corrected by Ali ashraf Sadeghi, Tehran: Miras-e Maktoob. [In Persian]
- Manouchehrkhan Hakim (1384). *Iskandarnameh* (Khatah section), corrected by Alireza Zakavati Karagzlou, Tehran: Miras-e Maktoob. [In Persian]
- Meibodi, Abulfazl Rashid al-din (1389). *Kashf al-Asrar*, with the efforts of Ali asghar Hekmat, Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Milli Mashhadi (1383). *Diwan Milli Mashhadi*, corrected by Mohammad Kahraman, Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Moin, Mohammad (1386). *Farhang Moin*, collector Azizullah Alizadeh, Tehran: Adena. [In Persian]
- Naqib al- Mamalek, Mohammad ali (1384). *Malek Jamshid, Talisman of Asif and Talisman of Hamam Bilor*, Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Naqqali Scroll of Shahnameh* (1391). introduction, editing and explanations Sajjad Aidenlu, Tehran: Behnegar. [In Persian]
- Parsatalab, Abbas, Moazeni, Ali Mohammad, Hadi, Rouhollah (1399). “On a recently found Qahramān-nāmāh (the story of the killer hero) and its characters”, *Culture and Folk Literature*, year 8, number 32, khordad and tir, pp 201-226. [In Persian]
- Renowned Shirouye* (1384). Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Rostam-nameh Naghalan* (1398). unknown author, introduction and correction of Mohammad jaafar Yahaghi and Fatemeh Mahvan, Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Sadeghi, Ali ashraf (1400). *Persian Dictionaries*, Tehran: Endowments of Dr. Mahmoud Afshar. [In Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammadreza (1391). “The principles of the art of storytelling in Persian literature”, *Bukhara*, year 15, number 91, bahman and esfand. [In Persian]
- Shamlou, Valiqli ibn Davodgholi (1374). *Qasses al-Khaqani*, edited by Hassan sadat Naseri, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Tabrizi, ibn Muhaddith (1397). *Wonders of the World* (Ajaib al-Dunya), corrected by Ali Navidi Malati, translation of the introduction and notes of the Moscow edition by Mohsen Shujaei, Tehran: Endowments of Dr. Mahmoud Afshar. [In Persian]

227 Abstract

- Tarsusi, Abu tahir (1380). *Abu Muslimnameh*, corrected by Hossein Esmaili, Tehran: Ghatreh - Moin. [In Persian]
- Tarsusi, Abu tahir (1395). *Epic of Qiran Habashi*, corrected by Milad Jafarpoor, Tehran: Elmifarhangi. [In Persian]
- Thaalbi, Abu ishaq Ahmad (1436). *Tafsir al-Kashf wa al-Bayan on Tafsir al-Qur'an*, under the supervision Salah Bathman, Jeddah: Dar al- Tafsir. [In Persian]
- The Story of Hossein Kurd Shabestari* (1395). by effort Iraj Afshar and Mehran Afshari. Tehran: Cheshme. [In Persian]
- Tusi, Mohammad ibn Mahmud ibn Ahmad (1382). *The Wonders of Creation and the Strangeness of Existences*, revised and introduced by Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Elmifarhangi. [In Persian]
- Varasteh, Siyalkoti Mal (1380). *Mostalahat-ol- Shuara* (Poets' terms), edited and introduced by Sirous Shamissa, Tehran: Ferdos. [In Persian]
- Zariri Isfahani, Abbas (1369). *The story of Rostam and Sohrab*, by effort Jalil Dostkhah, Tehran: Toos. [In Persian]
- Zariri Isfahani, Abbas (1396). *Shahnameh-e Naqalan*, revised by Jalil Dostkhah, 5 volumes, Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Zarrinqabaname* (1393). corrected by Sajjad Aidenlu, Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Zolali Khansari, Mohammad Hasan (1385). *Koliat Zolali Khansari*, corrected by Saeed Shafieion, Tehran: Parliament, library, museum and documentation center. [In Persian]
- Zulfiqari, Hassan, Heydari, Mahbobe (1391). *Iranian school literature*, Tehran: Rushd avaran. [In Persian]

درنگی بر نوادر لغات و اصطلاحات قهرمان‌نامه ابوطاهر طرسوسی

عباس پارساطلب*

چکیده

در یکی از نسخه‌های فارسی قهرمان‌نامه طرسوسی نوادر لغات و اصطلاحاتی دیده می‌شود که نمونه مشابه آن را در دیگر متون زبان و ادب فارسی به سختی می‌توان پیدا کرد. این نسخه خطی محفوظ در کتابخانه ملی ایران بوده و کتابت آن در اوایل قرن سیزدهم قمری انجام گرفته است. نوادر لغات و اصطلاحات این نسخه از چند منظر قابل توجه است؛ نخست، به دلیل تحریرهای متفاوتی که از قهرمان‌نامه طرسوسی در دست است، بسیاری از این نوادر در دیگر نسخه‌های فارسی برجای مانده از روایت قهرمان‌نامه ملاحظه نمی‌گردد. دوم، در فرهنگ‌ها یا لغت‌نامه‌ها آمده ولی شاهدهی برای آن از دیگر متون زبان و ادب فارسی ثبت نشده است. سوم، در فرهنگ‌ها یا لغت‌نامه‌ها مدخل مستقلی برای آن‌ها ترتیب داده نشده است ولی در دیگر متون مصحح زبان و ادب فارسی یکی دو نمونه شاهد مثال دارد که به دلیل ناشناختگی و نادر بودن لغت یا اصطلاح، مصححان درباره معنای آن ره به خطا برده‌اند و یا توضیح آنان دقیق و جامع نیست. نگارنده در این مقاله هر یک از این واژگان و اصطلاحات را در مدخلی مستقل آورده است و سپس با ذکر شواهد آن در دیگر متون و بررسی آرا و نظریات دیگران، معنای پیشنهادی خود را به دست داده است.

کلیدواژه‌ها: قهرمان‌نامه، ابوطاهر طرسوسی، فرهنگ‌نویسی، لغت‌نامه، ادبیات عامیانه.

۱. مقدمه

قهرمان‌نامه (داستان قهرمان قاتل) اثر روایت‌پرداز برجسته و مشهور قرن ششم، ابوطاهر طرسوسی^۱ است که به شرح دلوری‌های قهرمان، پهلوان پایتخت هوشنگ‌شاه، می‌پردازد.

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، abbas.parsatalab@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۰

قهرمان که در آغاز توسط دیوان ربوده شده و به کوه قاف برده می‌شود، پس از چندی در بازگشت به ربع مسکون از هویت واقعی خود آگاه شده و به خدمت هوشنگ‌شاه، پادشاه داستان پیشدادی درمی‌آید. در ادامه در جنگ‌هایی که میان ایرانیان و هندیان درمی‌گیرد، قهرمان رشادت بسیاری از خود نشان داده و موجبات پیروزی ایرانیان را فراهم می‌آورد. در چنین شرایطی رای برین، پادشاه هندوستان، ناگزیر تن به صلح داده و تصمیم می‌گیرد که دختر خود سرو خرامان را به ازدواج قهرمان دریاورد؛ اما ماجراجویی‌های قهرمان در اینجا پایان نپذیرفته و در ادامه روایت پای او به سرزمین پریان، گلستان ارم، باز می‌شود. توضیح آن‌که قهرمان در شب عروسی خود، بدون این‌که کامی از وصال سرو خرامان بیابد، در پی درخواست کمک شهبال پری برای از میان برداشتن دیوان به گلستان ارم می‌رود و با شکستن طلسم‌ها و کشتن دیوان، امنیت را در آن مکان برقرار می‌سازد. قهرمان در بازگشت دوباره به ربع مسکون از جام وصال سرو خرامان سیراب می‌گردد و پس از آن با کناره‌گیری هوشنگ‌شاه از پادشاهی، خود چند صباحی به عدل و دادپروی مشغول می‌شود تا این‌که کی قباد بزرگ شده و او را به پادشاهی می‌رساند.

تاکنون از اثر ارزشمند *قهرمان‌نامه* چند نسخه به زبان‌های فارسی، ترکی، ازبکی و کردی شناسایی شده و به دست ما رسیده است. (برای توضیحات بیشتر در این باره و شناخت نسخه‌ها بنگرید به پارسا طلب و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۰۴-۲۰۸).^۲ در حدود جستجوی نگارنده هفت نسخه خطی متأخر از این اثر به زبان فارسی و با تحریرهای متفاوت در کتابخانه‌های داخل و خارج از کشور موجود است که از این میان سه نسخه (محفوظ در کتابخانه‌های طبسی قم، مجلس، ملک) با تحریری تقریباً نزدیک به هم، به صورت خیلی فشرده و مختصر به روایت این داستان پرداخته‌اند. نگارنده از این رو عنوان پیشنهادی «قهرمان‌نامه کوچک» را برای این سه نسخه برگزیده است.^۳ از طرفی دیگر در میان دیگر نسخ فارسی برجای مانده از *قهرمان‌نامه* (محفوظ در کتابخانه‌های ملی ایران، رودکی تاجیکستان، برلین، ماتناداران ارمنستان)، تنها در نسخه محفوظ در کتابخانه ملی ایران با شماره ۲۲۷۹۹-۵ و تحت عنوان «قصه قهرمانان»، می‌توان روایتی مفصل و تقریباً کامل از این اثر را سراغ گرفت. این نسخه در دوازدهم ربیع‌الاول سال ۱۲۰۵ ق. توسط محمدباقر نامی به رشته تحریر درآمده است. درست است که از *قهرمان‌نامه* تاکنون دست‌نویسی متعلق به روزگار حیات مؤلف یا نزدیک به عصر او به دست ما نرسیده است و تنها نسخه فارسی تقریباً کامل برجای مانده از آن شش تا هفت قرن با تاریخ ساخت روایت توسط ابوطاهر طرسوسی فاصله دارد، با این حال در همین نسخه متأخر نوادر لغات و

اصطلاحاتی مشاهده می‌شود که نه تنها شاهدی از آن در دیگر متون زبان و ادب فارسی پیدا نمی‌شود، بلکه مدخلی هم در فرهنگ‌ها و لغت‌نامه‌ها برای آن تهیه نشده است. بعضی از این نوادر هم اگرچه در دیگر متون مصحح بازتاب یافته است اما در مجموع معنای محصلی برای مصححان نداشته و با تردید درباره معنای آن اظهار نظر کرده‌اند. از این رو نگارنده در ادامه مقاله ضمن آوردن این شواهد و بررسی آنها، معنای دریافتی و پیشنهادی خود را نیز مطرح می‌نماید تا در نهایت مورد استفاده فرهنگ‌نویسان و پژوهشگران قرار بگیرد.

۲. بحث

لغت‌نامه‌نویسی فارسی به فارسی از دیرباز در میان ایرانیان رواج داشته و قدمت آن به اوایل قرن چهارم قمری برمی‌گردد. متأسفانه از نخستین فرهنگ‌هایی که به زبان فارسی نوشته شده جز نام اثر و بعضاً نام مؤلف آن اطلاع چندانی در دست نیست. بنابراین شاید بتوان نخستین فرهنگ فارسی به فارسی را همان فرهنگ کوچک قطران تبریزی متعلق به قرن پنجم قمری دانست که به شرح و توضیح لغات مشکل دیوان منجیک ترمذی و دیوان دقیقی طوسی پرداخته است. باین حال آگاهی‌های ما نسبت به این فرهنگ، به دلیل موجود نبودن خود اثر، به همان توضیحات مختصر قدما محدود می‌گردد. حکیم اسدی طوسی، معاصر با قطران تبریزی، به تألیف لغت‌نامه‌ای به زبان فارسی پرداخته است که به نام «لغت فرس اسدی» اشتهار یافته است. بسیاری از صاحب‌نظران به دلیل این که امروزه از فرهنگ اسدی نسخه‌های متعددی در دست است، این لغت‌نامه را نخستین فرهنگ فارسی به فارسی دانسته‌اند. اگرچه پس از این فرهنگ چند لغت‌نامه دیگر در میانه قرن‌های ششم تا دهم قمری تألیف گردیده است، اما اوج فرهنگ‌نویسی فارسی به فارسی را باید در قرن ده به بعد و در میان فارسی‌زبانان هندوستان جستجو کرد. فرهنگ‌هایی مانند شرفنامه منیری، فرهنگ جهانگیری، برهان قاطع، آندراج و ... تنها نمونه‌های اندکی از شمار انبوه و بسیار این فرهنگ‌ها محسوب می‌شوند. در قرن چهاردهم خورشیدی با تدوین «لغت‌نامه» توسط علامه علی‌اکبر دهخدا و پس از آن نوشته شدن «فرهنگ معین» و «فرهنگ سخن» احساس می‌شد که فرهنگ‌نویسی فارسی به فارسی به صورت جامع و با آوردن تمامی لغات به پایان رسیده است؛ اما بر صاحب‌نظران و اربابان فن پوشیده نیست که کار فرهنگ‌نویسی تا زمانی که بسیاری از متون فارسی شناسایی و تصحیح شوند، ادامه خواهد داشت. بنابراین تدوین لغت‌نامه‌ای جامع با رعایت موازین علمی همچنان از بایسته‌های پژوهشی محسوب شده و نمی‌توان کار فرهنگ‌نویسی را پایان یافته به حساب آورد. به همین

منظور، نگارنده مقاله حاضر در ادامه چند لغت و اصطلاح نادر از متن *قهرمان‌نامه* را همراه با معنای پیشنهادی خود می‌آورد تا در تدوین فرهنگ جامع فارسی به فارسی گامی، هرچند کوچک، برداشته باشد.

۱. **بگده:** «من با شیربچه عیار دست بر بگده هفده من کرده، جمیع را سر از بدن جدا کرده که پاره‌ای روی اطاعت و فرمان‌بری را بر زمین گذاردند» (۱۸ الف). بگده در معنای «کارد پهن و بزرگ و ساطور» به جز شاهد مزبور چندین مرتبه دیگر در این متن آمده است. این واژه که تنها در فرهنگ *ناظم‌الاطبا* آمده و شاهی برای آن از متون ضبط نگردیده است، در چندین متن دیگر نیز ملاحظه می‌گردد. «و همیشه قبای مخمل سیم‌باف می‌پوشید و ارخالق در زیرش نمی‌پوشید و بگده گران بر کمر خود می‌زد.» (قصه حسین کرد شبستری، ۱۳۹۵: ۱۱۴). «بگده گران در دست جلوه داده، نعره‌ای زد و خود را بدان جماعت زد و بگده را بر دوش هرکسی می‌زد، تیز نیش بگده از سینه‌اش نمایان می‌شد.» (منوچهرخان حکیم، ۱۳۸۴: ۱۷۴). این واژه در منظومه *زرین‌قبا‌نامه* متعلق به دوره صفوی هم آمده است:

بگفت این و یک بگده بودش زرین مرصع به یاقوت و درّ ثمین

(زرین‌قبا‌نامه، ۱۳۹۳: ۵۵۷).

از طومار مرشد عباس زریری دریافت می‌شود که بگده غلاف و نیام داشته است: «رستم دید ابتدا به ضرب بگده شمس شاه را شقه کرد و بعد بگده را زد در غلاف و برق خنجر کشیده، زد در میان سپاه» (زریری، ۱۳۹۶: ۲۹۲۸/۴).

۲. **فیل مست محمودی:** «و در پیشاپیش ایشان، یک دلاوری در بالای فیل مست محمودی سوار که زمین و زمان به مردانگی او گواهی می‌داد» (۲۵ الف)؛ «و شش فیل مست محمودی را تخت روان بسته» (۲۷ الف). این ترکیب که در متن *قهرمان‌نامه* چندین بار تکرار شده است، در دیگر متون عامیانه از جمله *فیروزشاه‌نامه* نیز ملاحظه می‌گردد: «بهروز عیار بیرون ایستاده بود نگاه می‌کرد. چندین فیل محمودی در آلت جنگ کشیده بودند و کوس می‌زدند» (فیروزشاه‌نامه، ۱۳۸۸: ۵۴۹). مصححان دانشمند کتاب، ایرج افشار و مهران افشاری، در پاورقی مرقوم داشته‌اند: «ظاهراً اشاره است به فیل‌هایی که سلطان محمود از هند می‌باید آورده باشد.» (همان، ۵۴۹). همچنین سجّاد آیدنلو در مقدمه *طومار تَقالی شاه‌نامه* درباره این ترکیب می‌نویسد:

درنگی بر نوادر لغات و اصطلاحات قهرمان‌نامه ابوطاهر طرسوسی (عباس پارساطلب) ۲۳۳

نقلان گاهی بی‌درنظر گرفتن زمان و درون‌مایه داستانی روایات، پاره‌ای از اصطلاحات و آیین‌های دوران خویش را در داستان‌های نقلی به کار برده‌اند ... و گرشاسپ ایران پیش از اسلام را بر «زنده‌فیل محمودی» سلطان غزنوی سوار کرده‌اند (برگ ۱۱ الف). (طومار نقلی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۶۵).

ظاهراً عاملی که باعث شده آیدنلو فیل محمودی را منسوب به سلطان غزنوی بدانند، استفاده فراوان غزنویان از فیل بوده است که نه تنها در جنگ و فتح دژها و قلعه‌های مستحکم از فیل‌ها بهره می‌گرفته‌اند، بلکه در انجام آداب و رسوم و نمایش اقتدار خود از فیلان به عنوان یک ابزار مؤثر و کارآمد استفاده می‌برده‌اند؛ اما صرف این که در منابع کهن به فراوانی فیلان محمود و سلسله غزنویان اشاره رفته باشد دلیلی محکم بر آن نیست که «فیل مست محمودی» را منسوب به سلطان محمود بدانیم.

حدس نگارنده بر آن است که «فیل مست محمودی» منسوب به محمود، فیل ابرهه بن صباح است و نه سلطان محمود غزنوی. در منابع کهن آمده است که ابرهه بن صباح فیلی عظیم‌الجثه از نجاشی پادشاه حبشه دریافت می‌کند تا به وسیله آن خانه کعبه را ویران سازد. این فیل عظیم سفیدرنگ که بالای آن به یازده ارش می‌رسد، محمود نام داشته است. محمد بن محمود بن احمد طوسی در عجایب‌المخلوقات این فیل یازده‌ارشی را در شمار «زنده‌فیلان» به حساب می‌آورد. (طوسی، ۱۳۸۲: ۵۴۸). از طرف دیگر، این فیل در تمامی جنگ‌ها فتح و ظفر را برای نجاشی پادشاه حبشه به ارمغان آورده است؛ اما به شهادت منابع کهن، این فیل زمانی که چشمش بر کعبه می‌افتد، در برابر آن سجود کرده و سپس از سویی دیگر می‌گریزد و تن به نابودی خانه خدا نمی‌دهد. از این رو شرف و اعتبار خاصی برای فیل ابرهه قائل شده‌اند و نقل کرده‌اند که تمامی فیلان ابرهه به جز محمود، در زیر سنگ‌های پرندگان ابابیل به عذاب الهی دچار گشته‌اند. (بلعمی، ۱۳۵۳: ۲/ ۱۰۰۹؛ میدی، ۱۳۸۹: ۱۰/ ۶۱۶-۶۱۷؛ تیریزی، ۱۳۹۷: ۷۴-۷۵؛ ثعلبی نیشابوری، ۱۴۳۶: ۳۰/ ۲۷۹).

از این رو نگارنده احتمال می‌دهد عبارت دعایی «عاقبت محمود گردان» که در ادب فارسی شهرت فراوان یافته است، در ارتباط با محمود فیل ابرهه بن صباح باشد. از آنجا که فیل ابرهه در خدمت سپاه کفر بوده و پس از دیدار کعبه از خراب کردن آن سر باز می‌زند، محمود از عذاب الهی مصون مانده و سرانجامی نیک و محمود می‌یابد. بدین ترتیب سازندگان این عبارت دعایی، با بیان این جمله از خداوند بزرگ عاقبتی چون عاقبت محمود، فیل ابرهه را خواستار شده‌اند که با وجود خدمت در سپاه کفر، سرانجام به رستگاری نائل می‌شود. به زعم نگارنده

خشمگین و غضبناک بودن، عظیم‌الجثه بودن، فاتح بودن و سرانجام شهرت و معروفیتِ فیلِ ابرهه سبب شده است تا راویان و مؤلفان در ادوار بعد، فیل‌های مستِ قهرآلود را با صفتِ محمودی معرفی نمایند.

۳. تَبک:

بارگاه هزار دیرک هوشنگی را بر سر پا کردند و میخ‌طویله‌های طلا و نقره را بر زمین کوبیده، طناب‌های ابریشم را بر آن میخ‌ها محکم کرده و هفت‌هزار تخت و کرسی و صندلی و مسند جابرجا قرار دادند و تختِ مرصعِ تمام‌جواهر را در صدر بارگاه به طریق ادب، به چهل پایه قرار دادند و دوازده‌هزار تبک‌های مرصع و طلا را در پیش تخت‌ها چیدند (۲۷ ب).

این واژه در شرف‌نامه منیری به دو معنای «خلیش: گل و لای» و «خردمند» آمده (ر.ک. قوام فاروقی، ۱۳۸۵: ۲۹۲/۱). و در لغت‌نامه به نقل از لغت فرس چاپ هرن به معنای «قزی که به جوراب و کلاه بافند.» (دهخدا، ۱۳۷۷: ۴ / ۶۳۹۱). در منظومه زرین‌قبانامه نیز یک بار این واژه آمده است:

دگر یاره و گوشوار و کمر تبک‌ها مرصع به درّ و گهر

(زرین‌قبانامه، ۱۳۹۳: ۱۱۵۷).

سجّاد آیدنلو درباره این واژه می‌نویسد:

اگر تبک که فقط در نسخه (م) آمده ضبط درست و اصلی باشد معنایی مشابه یاره و گوشواره و کمر خواهد داشت و وسیله‌ای است که می‌تواند به درّ و گوهر آراسته شود. این واژه با این حدود معنایی ظاهراً در فرهنگ‌ها و متون فارسی به کار نرفته است و به شرط درستی ضبط معنای روشنی برای نگارنده ندارد. تبک یک شاهد کاربرد هم در دیوان سوزنی دارد که باز معنای آن برای نگارنده روشن نیست.

تا از تو یک به یک شوم کام دل روا کم کم به کام درفکنم خامه تبک

(دیوان سوزنی، ص ۲۳۴). (همان، ۷۰).

نگارنده با توجه به فحوای کلام احتمال می‌دهد که «تبک» در متن قهرمان‌نامه به این معنا باشد: «طَبَقی که جلوی تخت‌ها برای قرار دادن وسایل بزم و پذیرایی می‌گذاشته‌اند و به انواع جواهر آراسته و مزین می‌شده است».

۴. جیقش: «جیقش فیلان و نعره مرکبان گوش گردان را کر می‌کرد» (۲۸ الف)؛ «اما از این طرف مهتر فیروز در اندرون خیمه صدای جیقش جانور شش پا را شنیده، تعجب نمود؛ زیرا که از تاریخی که صاحبقران رفته بود، او جیقش نمی‌کشید» (۱۶۳ الف). این واژه که در قهرمان‌نامه به صورت «چیقش» و «جفش» هم آمده، در حدود جستجوی نگارنده در فرهنگ‌ها نیامده است. از شواهد موجود در متن، معنای آن «شیهه و بانگ بلند» برداشت می‌شود. محتمل است این واژگان همگی صورتی دیگر از «جیع» باشند که به معنای بانگ و فریاد در فرهنگ‌ها ضبط شده است. واژه «جیغه» که چندبار در طومار مرشد عبّاس زریری آمده، خود شاهدی است که حدس نگارنده را قوت می‌بخشد. «چنان جیغ‌های زد که زمین به لرزه درآمد» (زریری، ۱۳۹۶: ۳۴۷/۱). «خود را گرفت آن طرف حصار و چنان جیغ‌های زد که بیابان به لرزه درآمد» (همان، ۶۵۴/۱).

۵. ضربگه ضربی: «... و سر چندین کس را با سر کهیال بریده و به گردن شکارگر آویخته و ضربگه ضربی از میان لشکر بدر رفته و به لشکر هوشنگ‌شاه رفتند» (۳۳ ب)؛ «بهرام دست انداخته، گلوگاه نیزه او را گرفت و ضربگه ضربی درآورده، بر سینه‌اش زده که از پشتش بدر رفت» (۳۹ ب)؛ «سرو خرامان با همان خنجر کشیده رو به ایشان گذاشته و چند نفر را به قتل رسانیده، ضربگه ضربی از میان ایشان بدر رفته» (۵۲ الف). این ترکیب در طومار نقّالی شاهنامه نیز مشاهده می‌شود: «سام ... سر دست بگرفت و ضربگه ضربی دارشمشاد را از دست آن نره دیو بیرون آورد بیفشرد.» (طومار نقّالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۳۵۲). آیدنلو در مورد این ترکیب می‌نویسد: «چنین ترکیبی در فرهنگ‌ها نیست. شاید در معنای دسته دارشمشاد است.» (همان، ۹۲۱). از شواهد قهرمان‌نامه و نیز طومار نقّالی شاهنامه دریافت می‌شود که «ضربگه ضربی» در اینجا نقش قیدی دارد و در معنای «به فاصله زدن یک ضربه بر ضرب، به یک طرفه‌العینی» به کار رفته است.

۶. **صاعقه:** «و هرکس در پای علم خود قرار گرفتند که نقیبان لشکر از میمنه و میسر و قلب و جناح و صاعقه و کمینگاه، تیپ‌آرایی کردند» (۳۹ الف)؛ «و از دو طرف صف‌ها آراسته، قلب و جناح و صاعقه و کمینگاه ترتیب دادند» (۴۱ الف)؛ «و از دو جانب قلب و جناح و صاعقه و کمینگاه ترتیب نمودند» (۵۶ الف). این واژه صورتی دیگر از «ساقه» به معنی دنبالهٔ لشکر است که از فرهنگ‌ها فوت شده است. این واژه در *طومار هفت لشکر و طومار جامع قجری* نیز آمده است. (برای دیدن شاهد مثال ر.ک. هفت لشکر، ۱۳۷۷: ۱۱۲، ۱۹۲، ۲۰۷؛ و نیز *طومار جامع نقالی شاهنامه*، ۱۳۹۶: ۲۰۴، ۲۲۹، ۲۹۴، ۳۱۴).

در *ابومسلم‌نامه* مصحح صورت «صاعقه» را به حاشیه برده و در متن همه‌جا «ساقه» ضبط کرده است. (برای نمونه بنگرید *ابومسلم‌نامه*، ۱۳۸۰: ۱/۲۹۶). در چاپ سنگی *قهرمان‌نامه* نیز این واژه دیده می‌شود. (م ۱: ۳۵ الف).

۷. **قیلّقه:** «ای سیاه بی عقل، از بس که کم جگر واقع شده‌ای، نیزه به این درازی در دست گرفته‌ای که غنیم پیش نیاید و تو را هلاک نکنند؟! این نیزه تو از برای چوب قیلّقه خوبست که نصیب صاحبش شود» (۳۹ ب)؛ «پس نیزه را در زمین محکم کرده، لش خلخال را قیلّقه کرده. بعد از آن برداشته نزدیک لشکر رای برین بازداشت و نعره‌ای کشید که: ای گبران، اینست که مالش نصیب خودش شده است» (۳۹ ب). این واژه در حدود جستجوی نگارنده در چند متن دیگر هم آمده است. محمد قهرمان در تعلیقات کتاب *دیوان میلی مشه‌ای* دربارهٔ این واژه نوشته است:

در دو بیت از اشعار میلی، این لغت به کار رفته است:

غرور در تو فرستاده چوب قیلّقه‌ای که سر به سجده ایزد فرو نمی‌آری
ای خوش آن دم که بر سر میدان زند از رنج چوب قیلّقه ریخ

شریف تبریزی (ف ۹۵۶) در بیتی از ترکیب‌بندی که در هجو خواجه غیاث‌الدین علی کهره‌ای شیرازی از مستوفیان شاه طهماسب ساخته است، می‌گوید:

به چوب قیلّغه، شوقاق تا بگویندت بلندمرتبه مستوفی به استحقاق

در سال ۱۳۷۸ که به همراه دوست شاعر و محقق، آقای ذبیح‌الله صاحبکار به تصحیح *عرفات‌العاشقین* اشتغال داشتم، کلمهٔ مورد بحث را در قطعه‌ای از حاتم کاشی هم دیدم که چنین بود:

درنگی بر نوادر لغات و اصطلاحات قهرمان‌نامه ابوطاهر طرسوسی (عبّاس پارساطلب) ۲۳۷

بزرگ است در شهر ما کوچکی که طول قدش هست چون عرضِ مو
به خاری توان کردنش قیلقه به تاری توانش کشید از گلو

پس شکل صحیح آن، قیلقه و یا چنان‌که شادروان دکتر خیام‌پور در تذکره مجمع‌الخواص ضبط کرده و در حاشیه اعراب آن را به دست داده‌اند، قیلغه است. این لغت را در فرهنگ‌ها نیافتیم و به احتمال قوی باید ترکی باشد. معنی آن نیز دانسته نیست. شاید چوبی محکم و قطور بوده است که در هنگام فلک کردن، با آن بر کف پای محکوم می‌کوفته‌اند، و یا احتمالاً بر خود «فلک» اطلاق می‌شده است. (میلی مشهدی، ۱۳۸۳: ۲۶۰-۲۶۱).

در تذکره خلاصه‌الشعار و زبده‌الفکار (بخش قم و ساوه) این واژه همراه با «دار» در هجو یکی از شعرا استفاده شده است. «...، تارک مردی و منقول، بالانشین سگسار، بابت چوب قیلقه و دار، بدگوی مذموم، ...». (کاشانی، ۱۳۹۲: ۱۷۹). مصحح در پاورقی کتاب این توضیح را مرقوم کرده است: «قیلغه در جایی پیدا نشد شاید مصحف قیق مخفف قاپوق به معنی دار باشد.» (همان، ۱۷۹).

این واژه در کتاب عالم‌آرای شاه اسماعیل نیز آمده است: «او را منع نمایند که من بعد چنین حرکتی نکند که هرگاه ممنوع نشود، مقرر خواهیم فرمود که ایشان را دستگیر کرده در پای منارهای دیار بکر که مکان سیاست‌های نواب همایون ما است قیلوغه نمایند.» (عالم‌آرای شاه اسماعیل، ۱۳۴۹: ۵۰۱). مصحح در توضیح این واژه نوشته است: «این کلمه در فرهنگ‌ها ضبط نشده و ظاهراً لغتی است ترکی و به معنی نوعی سیاست و عقوبت و شاید هم‌ردیف مثله.» (همان، ۶۴۸).

در مصطلحات‌الشعرا ذیل ماده قیلغه آمده است: «دار که آن را در هند سولی گویند. حاتم کاشی در هجو گوید:

به خاری توان کردنش قیلغه به تاری توانش کشید از گلو

(سیالکوتی، ۱۳۸۰: ۶۱۵).

ازین توضیحات فهمیده می‌شود که «قیلغه / قیلغه» همان چهارمیل کردن یا به سیخ کردن یا به چوب آویختن می‌باشد که نوعی اعدام از طریق شکنجه است. در چهارمیل کردن معمولی چوب یا نیزه بلندی را درون بدن فرد محکوم فرو کرده و می‌گذارند که فرد با دست و پا زدن جان دهد.

۸. هی بر کسی زدن و از دایره چرخ بدر رفتن او: «سرو خرامان دید که مبالغه نفع ندارد. خود یکه و تنها مانند شعله آتش از فرق سر تا پاشنه پا در میان آهن و فولاد غرق گردیده که اگر هی بر او زنی، از دایره چرخ بدر می‌رود» (۴۶ الف)؛ «... از فرق سر تا پاشنه پا مکمل و مسلح شده که اگر هی بر او زنی، از دایره چرخ کبود بدر می‌رود» (۵۱ الف). گزاره‌ای پُر تکرار در طومارهای نقالی است که در طومار مرشد عباس زیری هم ملاحظه می‌گردد: «اگر کسی هی بر او زند، از دایره چرخ به در می‌رود» (زیری، ۱۳۹۶: ۳/۲۱۰۵). دوستخواه در توضیح آن نوشته است: «در دس. به همین صورت آمده است و «اگر او بر کسی می‌زند» درست‌تر است.» (همان، ۳/۲۱۸۸). ایشان در حالی این یادداشت را مرقوم کرده‌اند که در همین طومار شاهدهی منظوم برای این گزاره ملاحظه می‌گردد و نشان می‌دهد که مصحح در دریافتِ مطلب ره به خطا برده است:

«به لحظه دگر او بگذرد ز اوج فلک اگر که بشنود از راکش که گوید: هان»

(همان، ۳/۱۸۷۲).

منظور این‌که آن‌قدر آماده و چست و چالاک بود که اگر در آن حال نهیبی بر او می‌زدی، از آسمان نیز گذر می‌کرد.

۹. گردمدبری:

در آن اثنا سرو خرامان از گوشه‌ای درآمده و پرده گلیم عیاری را گشود و گردمدبری که چند پایه بر آن قرار داده بودند، بیرون آورد. چون آن طرف صحرا بسیا[ر] سرازیر بود آن گردمدبری را انداخته، هرگاه پاهای او بر زمین می‌آمد، صدای پای آدم می‌آمد که در دوندگی باشد (۴۶ ب).

در حدود جستجوی نگارنده این واژه در فرهنگ‌ها راه نیافته است؛ لیکن در تعریف «مدبر» آمده است: حلقه دوتا شده و خمیده. حلقه‌ای مدور و یا نزدیک به تدویر و یا به شکل دل که چون به یک طرف آن فشار دهند قسمتی از آن تو می‌رود و راه برای رفتن حلقه دیگر در آن باز می‌شود. غالباً به سر بند ساعت مدبری می‌بستند. (معین، ۱۳۸۶: ۲/۱۶۷۰).

از سیاق کلام این‌گونه برداشت می‌شود که وسیله‌ای است مدور و گرد که همانند غلطک عمل کرده و امکان نصب چند پایه بر آن وجود داشته، به نحوی که در هنگام پایین آمدن

صدایی مشابه صدای دوندگی آدمی از آن شنیده می‌شده است و ظاهراً عیاران آن را مورد استفاده قرار می‌داده‌اند.

۱۰. **تعلیق کردن:** «اما چون گردنکشان علم و بیدق جادوان را دیده، آه از نهاد او برآمده به غلامان گفت: اینک لشکر جادوان، هوشنگ‌شاه را تعلیق کرده‌اند» (۸۱ ب). اگرچه «تعلیق کردن» در فرهنگ‌ها در معنای «چسباندن، دنبال کردن» آمده است اما در حدود جستجوی نگارنده در معنای دقیق «تعقیب کردن»، که از متن قهرمان‌نامه دریافت می‌شود، در فرهنگ‌ها ثبت نشده است. در ادامه متن نیز راوی از تعاقب لشکر هوشنگ‌شاه توسط لشکر ملک کاهنان خبر می‌دهد: «ای شاه پریان، بدان و آگاه آگاه و دانسته باش که این لشکری که بر این دامنه کوه گریخته‌اند، لشکر هوشنگ‌شاهست و آن‌که ایشان را تعاقب کرده و ایشان را در میان گرفته، لشکر ملک کاهنان ساحر است.» (۸۲ ب).

۱۱. **ولا:** «ای جد بزرگوار، هرگاه تصدیق شما نباشد، ان‌شاءالله مراجعت که کردید، او را روانه این ولا نمایید که یکدیگر را دیدن نموده باشیم» (۸۴ الف). ولا در معنای «ناحیه، مکان» در دیگر متون ادب فارسی از جمله طومارهای نقالی به کار رفته است: «در آن ولا دلآوری بود که او را زرعیل زابلی نام بود و او را همراه خود برداشته از سیستان روانه مغرب زمین شد.» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۶۶۴). همچنین در طومار جامع قجری این واژه ملاحظه می‌گردد که مصحح کتاب، فرزاد قائمی، متوجه معنای آن نشده و با قرار دادن علامت سؤال در جلو واژه در درستی آن تردید کرده است: «و بازگشتن به نزد ضحاک و شرح احوالات ایشان که در آنولا (۴) به عمل آمده» (طومار جامع نقالی شاهنامه، ۱۳۹۶: ۵۲). ایشان در جایی دیگر از متن دچار بدخوانی شده و «آن ولا» را به «آن‌ها» تغییر داده است. (همان، ۶۷). به علاوه، مصححان کتاب رستم‌نامه نقالان، که تصحیح دیگری از همان طومار جامع قجری است، در دریافت معنای درست واژه ره به خطا برده و آن را یک بار با آوردن «یت» در قلب و بار دیگر بدون ذکر قلب به «ولایت» بدل کرده‌اند. (رستم‌نامه نقالان، ۱۳۹۸: ۴۲، ۶۰؛ در مورد کاربرد و نحوه ساخت این واژه ر.ک. شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۲۰).

۱۲. **صحیحه:** «چون ملکه پری این سخن را شنید، صحیحه‌ای زده و بیهوش گردید» (۹۰ الف). صحیحه، به شرط درستی ضبط واژه و تصحیف نبودن آن، صورتی دیگر از «صحیحه»

است که از فرهنگ‌ها فوت شده است. صحیحه در متن *قهرمان‌نامه* در معنای «آواز بلند، بانگ شدید» به کار رفته است.

۱۳. این است که:

ایشان فریاد برآوردند که: داد از دست جانورسوار که عالم را زیر و زیر کرده است! شهروی هندی را کشته و هفتاد هزار نفر را زیر و زیر ساخته و اسفندیارخان را با دو باره نهصد هزار کس با خاک یکسان نموده است و قهطران را با دلاوران دیگر نجات داده است، این است که در کار رفتن است (۶۳ الف):

«و چون نزدیک اردوی هوشنگ‌شاه رسیدند، عیاران خبر به گردنکشان دادند که سرو خرامان با دایه و سیصد نفر با هفتاد قطار شتر پیشکش و نامه صلح اینست که رسیدند» (۹۷ الف). اصطلاحی به معنای «اینک، این زمان؛ عن‌قرب و به‌زودی» است. گاهی این اصطلاح بدون «که» آورده می‌شود. به عنوان نمونه در *خاورنامه* منشور آمده است: «نامه باز کرد. دید نوشته است که شداد بن فاروق، همشیره‌زاده جمشیدشاه، که این است، امروز یا فردا با ششصد هزار لشکر قیامت‌اثر می‌آید.» (ذوالفقاری، ۱۳۹۱: ۱۲۳۷/۲). همچنین در متن *شاهنامه* منشور محفوظ در کتابخانه مجلس آمده است: «و خبر به افراسیاب بردند که این است رستم با لشکر می‌آید» (مج: ۹۹ الف)؛ «گفتند: ای سیه‌رنگ، آماده باش که این است فرامرز پسر رستم رسیده» (مج: ۱۲۹ ب)؛ «این خبر را به شهریار کیخسرو رسانیدند که اینست افراسیاب با لشکر گران می‌آید» (مج: ۱۳۰ ب). در نسخه برلین نیز این اصطلاح به کار گرفته شده است: «و لشکر بسیار جمع کرده در راه‌ها دیده‌بان‌ها گماشته دشمن آینده را منتظر بود. گفتند که: هوشنگ اینست رسید» (ب: ۱۳ ب). «قارن جواب مژده داد و گفت تور را منوچهر بکشت، این است انگشتی او را آوردم.» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۲۳۳). ترکیب «همین است که» در متن *خاورنامه* منشور، صورتی دیگر از این اصطلاح است: «که از پشت سر، میرسیاف عرض کرد: یا امیر، همین است که از برای تاج دریای لشکر به تلاطم خواهد آمد.» (ذوالفقاری، ۱۳۹۱: ۱۲۲۹/۲).

این ترکیب در متن ابومسلم‌نامه هم آمده است که توسط مصحح از متن به حاشیه برده شده و «اینست» به جای آن در متن ضبط شده است. «چنانکه اول، محتاج مرورودی با هشتاد هزار کس پیش افتاده، اینست رسید.» (طرسوسی، ۱۳۸۰: ۱۲۳/۲)؛ «سامسا آمد و خبر آورد که این است

درنگی بر نوادر لغات و اصطلاحات قهرمان‌نامه ابوطاهر طرسوسی (عبّاس پارساطلب) ۲۴۱

درین چند روز زراره می‌رسد» (همان، ۳/۳۵۵). مصحح در پاورقی در مورد این ترکیب نوشته است:

اصل: اینست؛ که به هر حال نادرست است، و اینت (= ترا این، اینت می‌رسد - صوت تحسین نیز باشد همچون: زهی! - در هنگام تعجب هم به کار رود). به دنبال اهمال و یا نفهمیدن کاتب، اینست شده است؛ این احتمال نیز هست که کلمه در ابتدا اینک بوده، به معنی اکنون، این زمان، و معادل آنچه امروزه به زبان محاوره گفته می‌شود: ایناهاش! (همان، ۲/۱۲۳).

۱۴. نیازبازی: «و دلاوران هرچند نفر به یک‌جا صحبت می‌داشتند و قهرمان با سرو خرامان به نیازبازی مشغول گردیدند» (۱۰۳ ب). در حدود جستجوی نگارنده این ترکیب در فرهنگ‌ها نیامده است. از متن قهرمان‌نامه دریافت می‌شود که «نیازبازی» در اینجا به معنای «بازی و معاشقه، ابراز محبت و علاقه کردن» است.

۱۵. لالای زمین: «و دارشمشاد را به قصد سر قهرمان فرود آورد که قهرمان دلاور جستن کرده و خود را به عقب گرفت که دارشمشاد گران‌سنگ بر جای قهرمان فرود آمد که لالای زمین را درهم شکافت» (۱۱۳ الف). در حدود جستجوی نگارنده «لالای» در معنی «لایه‌لایه» در فرهنگ‌ها یافت نشد. در صورت درستی ضبط واژه احتمال دارد ساخت آن بدین صورت تغییر یافته باشد: لای لای، لابه‌لای، لایه‌لایه. با این حال ترکیب «لاله‌لاله» در معنای «پرده پرده، تکه تکه، لخته لخته» در متون کاربرد دارد. صائب می‌فرماید:

خون لاله لاله می‌چکد از رنگ آل تو گلگونه همنند جلال و جمال تو

(عقیقی، ۱۳۷۳: ۲۲۴۵/۳).

۱۶. دست راست بر گرده به و دست به بر گرده راست گرفتن: «که صاحبقران دست راست بر گرده به و دست به بر گرده راست گرفته و یک نعره الله‌اکبر از جگر برکشید که در و دشت و کوه و بیابان تا قلّه قاف سیماب‌وار به لرزه درآمد» (۱۲۳ الف)؛ «که در آن وقت قهرمان در غضب شد، دست راست بر گرده به و دست به بر گرده راست گذارده و یک طنطنه نعره الله‌اکبر از جگر برکشید که هفت طبقه زمین به لرزه درآمد و عطار سراسیمه گردید» (۱۵۲ الف). همچنین در طومار نقالی شاهنامه آمده است: «دست تهی بر گرده بهی نهاده یک نعره

الله‌اکبر از جگرگاه چنین کشید که صدای سام به کوه و صحرا بیچید» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۲۸۸). آیدنلو درباره این گزاره می‌نویسد: «جمله جنبه موسیقایی دارد و برای ایجاد سجع میان «تهی» و «بهی» ساخته شده است.» (همان، ۹۱۸). این گزاره به صورتی دیگر در متن قهرمان‌نامه ملاحظه می‌گردد: «در این گفتگو بود که قهرمان دست راست بر گرده چپ و دست چپ بر گرده راست گذارده و یک طنطنه نعره الله‌اکبر از جگر برکشیده که در و دشت و کوه و بیابان به لرزه درآمد» (۱۳۶ الف). باید دقت داشت که این رفتار پهلوان و قرار دادن ضربدری دستان بر پهلوی، که در بسیاری از متون عامیانه دیده می‌شود، بیشتر به منظور آمادگی برای نعره کشیدن و ایجاد سراسیمگی در دشمنان انجام می‌گیرد. در *خاورنامه* مشهور آمده است: «مولا همین که این را دید، دستی به گرده راست و دستی به گرده چپ، همچنان نعره‌ای از جگرگاه کشید که بر و بحر به لرزه درآمد.» (ذوالفقاری، ۱۳۹۱: ۱۲۲۴/۲؛ و نیز همان، ۱۲۶۵/۲). همچنین پهلوان گاهی با قرار دادن دست‌ها بر شانه‌های خود برای کشیدن نعره‌ای بلند آماده می‌گردد:

رستم عملیات محیرالعقولی از خود و اسبش نشان داد که زبازند خاص و عام شد و آن این بود که رفت در وسط بارگاه و دست چپ و راست به شانه گرفت و به آواز بلند رخس را صدا زد. (زریری، ۱۳۶۹: ۶).

۱۷. **سرسپاه دندان سفید:** «که در این اثنا هلاهل رسید و یک نعره از جگر برآورده که: آدمیزادِ سرسپاهِ دندان سفید بی عقل، بگیر این دارشمشاد را از دست من» (۱۲۵ ب). در فرهنگ‌ها «دندان سفید» در معنای خندان و فروتن و متملق آمده است. همچنین «دندان سفید کردن» کنایه از تبسم کردن و خندیدن و در *برهان* کنایه از ترسیدن و عاجز شدن و اظهار عجز کردن (بهار، ۱۳۸۰: ۱۰۱۰). از طرفی دیگر «سپه‌سر» هم به معنای آدمی‌زاد در فرهنگ‌ها آمده است. در اینجا ظاهراً تنها به ویژگی ظاهری آدمیان اشاره دارد که در این ریخت و صورت با دیوان تفاوت پیدا می‌کرده‌اند. این گونه به نظر می‌رسد که این ویژگی‌های ظاهری آدمیان در نزد دیوان خوار داشته می‌شده است. در *داستان ملک جمشید* از زبان اکوان دیو آمده است: «ای بنی آدم سرسپاه دندان سفید، چگونه جرئت کردی در این باغ قدم بگذاری؟» (نقیب‌الممالک، ۱۳۸۴: ۲۱۹). در *طومار نقالی شاهنامه* و *داستان شیرویه نامدار* نیز این گزاره آورده شده است: «سام دید که نره دیو مثل کوه نعره‌زنان و عربده‌جویان در رسید و بانگ بر سام زد و گفت: ای آدمیزادِ سرسپاهِ دندان سفید، بگیر یک ضرب مرد اگر مردی.» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱:

درنگی بر نوادر لغات و اصطلاحات قهرمان‌نامه ابوطاهر طرسوسی (عبّاس پارساطلب) ۲۴۳

۳۵۲؛ «آن دیو گفت: ای آدمیزاد بی‌عقل، اگر تو عقل داشتی چرا سرت سیاه و دندانت سفید است؟» (شیرویه نامدار، ۱۳۸۴: ۳۳۵).

۱۸. به سر دُم نشستن: «و مرغ سه روز و سه شب اوج گرفت. روز چهارم دلاوران مشاهده کردند که مرغ به سر دُم نشسته و پرواز را چنان تند کرده که از صدای او زهره شیر آب می‌شد» (۱۳۲ ب). این ترکیب در حدود جستجوی نگارنده در فرهنگ‌ها راه نیافته است. ظاهراً به صورت راست و رسمی نشستن که نشان از تبختر دارد، به گونه‌ای که سر و نشیمن‌گاه در یک راستا قرار بگیرند. در مورد پرندگان منظور عمودی پرواز کردن است، به گونه‌ای که سر و دُم پرنده در یک راستا قرار بگیرد. ملک‌الشعراى بهار می‌فرماید:

کردم عبور دی ز در شعبه چهار دیدم که کامران به سر دم نشسته است
در پشت میز با علم و طبل و عرّ و تیز بهر فنای توده مردم نشسته است

(بهار، ۱۳۸۷: ۱۱۵۸).

در نسخه تاجیکستان به صورت «بر سر دم رفتن» آمده است: «روز چهارم قهرمان دید که مرغ راست بر سر دم می‌رود» (ح: ۵۶ الف).

۱۹. سرنگ: «صاحبقران تیغ دیگر بر کمر او نواخت که مثل خیار تر به دو نیم گشته و صدای سرنگ آفرین از مهر و ماه بلند گردید» (۱۳۵ ب). ذوالفقاری با توجه به شاهدی که در ادامه از متن *خاورنامه* منشور آورده می‌شود، معنای سرنگ را «داد و فریاد، ناله و زاری» نوشته است.

و در میانه دو لشکر چنان نیزه را بر سینه او نواخت که از پشت سر زبانه کشید و یک تکان بر نیزه زده که شهریار را از صدر زین چهل قدم دور انداخت و به جهنم واصل شده که سرنگ از تمام لشکر برآمده. (ذوالفقاری، ۱۳۹۱: ۱۲۳۴/۲، ۳/۲۴۲۲).

افزون بر معنای ارائه شده می‌توان سرنگ را به معنای «سر و صدای حاکی از شادی» نیز دانست. در کتاب *قصص الخاقانی* به صورت «سورنگ» آمده است: «چون دیوار حصار به نظر سرداران کامگار و غازیان جان‌سپار درآمد، شقه علم‌ها و بیداق سنان‌ها را برافراختند و از کثرت غریو و سورنگ تزلزل در ارکان حصار دارالقرار انداختند.» (شاملو، ۱۳۷۴: ۳۴۷). همچنین در *شیرویه نامدار* «سرنگ» آمده است که به شرط درست بودن ضبط واژه، می‌تواند صورتی دیگر

از «سرنگ» باشد. «و از روی قوت و قدرت تیغ را بر قپه سپر مسمار نواخت که هر دو سپاه دیدند که برق شمشیر از تنگ مرکب مسمار جستن کرد. شرنگ از سپاه شام و حلب برخاست.» (شپرویه نامدار، ۱۳۸۴: ۱۶۲). گفتنی است که شرنگ در معنای «داد و فریاد» امروزه در زبان مردم خراسان روایی دارد. در کلیدر محمود دولت‌آبادی در معنای مستقیم «جشن و پایکوبی در عروسی یا ختنه‌سوران» آمده است. (دولت‌آبادی، ۱۳۷۲: ۹۲۰/۳).

باید در نظر داشت که «سارنگ» نیز نام سازی بوده که در مجالس بزم و شادی نواخته می‌شده است:

کنیزان ماه‌جبین دور تا دور بزم قرار گرفتند و سازها در دامن نهادند و صدای دف و چنگ و بریط و موسیقار و تار و سه‌تار و نی و طنبور و سنطور و مضمار و ارغنون و رود و عود و رباب و سارنگ بر فلک مینارنگ بلند گردید. (نقیب‌الممالک، ۱۳۸۴: ۷۵).

۲۰. دست و بغل شدن: «آن دیو چون خود را با قهرمان دست و بغل دید، سراسیمه گشته. تا می‌رفت که دارشمشاد را حرکت بدهد، صاحبقران زیر بغل او را خالی دید، کوفت آن شمشیر را بر کمرگاهش که دو نیمه گردید» (۱۳۵ ب). این اصطلاح در متون دوره صفوی به بعد فراوان دیده می‌شود. «اگر با او کسی دست بغل شود، می‌داند که دلاوری و شجاعت حضرت شیخ تا کجاست» (عالم‌آرای شاه اسماعیل، ۱۳۴۹: ۲۳۵).

بعد از این شب بودش جنگ‌گریزی با روز چون سیه خیمه که با برق رود دست و بغل (کاشانی، ۱۳۸۲: ۵۳۶).

میان شیشه و سنگی جدل شد نراکت با ستم، دست و بغل شد

(زلالی خوانساری اصفهانی، ۱۳۸۵: ۷۴۵).

دست و بغل شدن اصطلاح کوچه و بازار و اینجا دقیقاً در معنی امروزی آن به کار گرفته شده است یعنی درگیر شدن و ظاهراً از فنون کشتی است چنانکه در فرهنگ‌ها آمده دست در بغل یکدیگر آوردن تا حریف را بر زمین نوازند.

با فلک دست و بغل می‌روم ای خواجه ببین که تماشاست تلاش دو زبردست به هم (باقر کاشی) (همان، ۹۵۹).

با این حال در متن قهرمان‌نامه ظاهراً به معنای روبرو و مقابل شدن، دوچار شدن و مواجه شدن است. توضیح آن که لازمه کشتی گرفتن و دست در بغل یکدیگر آوردن، نداشتن سلاح است. حال آن که در اینجا دو طرف دعوا دارای سلاح بوده و امکان دست به یقه شدن برای آن‌ها مقدور نمی‌باشد. فاصله میان قهرمان و سرخاب آن قدر نزدیک به هم است که هرگونه حرکت اضافه را از دو طرف سلب می‌کند تا جایی که قهرمان شمشیر کشیده و فرصت واکنش به سرخاب و استفاده از دارشمشاد را به او نمی‌دهد؛ مگر قائل به این نکته شویم که قهرمان و سرخاب علی‌رغم این که در دست‌هایشان سلاح داشته‌اند ولی به دلیل نزدیکی بیش از حد و تماس بدن‌ها با یکدیگر، حالت دست و بغل میان آن‌ها واقع شده است و در چنین موقعیتی قهرمان با شمشیر سرخاب را از میان برداشته است.

۲۱. دامن طرح دستوری افشاندن:

ناهیدبانو تغافل نموده، خواست که با عمه‌اش داخل آن خانه شود که آن ملعونه جادو مانع گردید و نگذاشت. ناهیدبانو دامن طرح دستوری افشانده، آن شب در آن باغ به خواب رفته؛ و روزانیه دیگر برخاسته پیش آن ملعونه رفت و گفت: راست گفته‌اند که آب چند روزی که در جایی می‌ماند، ضایع می‌شود (۱۴۴ الف).

برای دریافت درست این اصطلاح، نخست باید اجزای آن را به دقت مورد بررسی قرار داد. دامن افشاندن: حرکت دادن و جنباندن دامن؛ کنایه از اعراض کردن و روی برگردانیدن؛ دستوری: رخصت و اجازه؛ دامن طرح دستوری افشاندن: دامن خود را به نشانه رخصت و اجازه به حرکت درآوردن و در پی آن روی گردانیدن و رفتن. در اینجا ظاهراً اشاره به رسمی است که در هنگام رخصت و اجازه به جای می‌آورده‌اند.

نزدیک به این اصطلاح «دست طرح به دامن زدن» است که در طومار مرشد عبّاس زیریری ملاحظه می‌گردد. «و برخاست دست طرحی به دامن زده که برود، زال پرسید: شما را چه شد؟» (زیریری، ۱۳۹۶: ۱۲۸۵/۲)؛ «این بگفت و دست طرحی به عطف دامن زده، گفت: این بود نتیجه خدمتگزاری من و پدران من؟ و از دربار خارج شده، سوار رخس رفت جهت زابل» (همان، ۱۸۸۶/۳)؛ «و برخاسته، دست طرحی به دامن زده، رفت جهت دژ» (همان، ۲۰۰۵/۳). از این شواهد دریافت می‌شود شخصی که خواسته‌هایش اجابت نشده و رنجیده خاطر شده است، به منظور اعراض و روی گردانیدن از شخص مقابل، دست در دامن خود می‌زده و اقدام به حرکت می‌کرده است یا این گونه وانمود می‌کرده که قصد رفتن دارد.

۲۲. نیاسه: «و چون صاحبقران عرصه عالم شد، به من التماس کرد که یک طلسم هم به نام نیاسه من، قهرمان صاحبقران دویم، ببند» (۱۵۰ الف). واژه «نیاسه» صورتی دیگر از «نواسه» به معنای نییره و نوه است. این واژه در حدود جستجوی نگارنده در فرهنگ‌ها نیامده است. در *ابومسلم‌نامه* نیز این واژه آمده که به دلیل ناشناختگی صورت حاضر توسط مصحح به حاشیه برده شده است. «دست از او مدارید که کارها از سر تازه شود، تا من کار نیاسه اشتر تمام کنم.» (طرسوسی، ۱۳۸۰: ۱۷/۴).

۲۳. جان بر سر جستن: «عطار چون این سخنان را شنید، آه از نهاد او برآمد و جان بر سرش جست و از خوف بر خود بلرزید و سراسیمه گشت و به هر طرف هراسان شد» (۱۵۱ الف). منظور همان «جان به سر آمدن، جان به لب شدن» و «از ترس قبض روح شدن» است. این اصطلاح در دیگر نسخ *قهرمان‌نامه* نیز به کار رفته است: «جان بر سر گردنکشان جسته» (ب: ۱۶ ب)؛ «کیوان‌شاه که گردنکشان را دید، جان بر سرش جسته، از بیم جان نتوانست مخالفت کردن» (ب: ۲۴ الف)؛ «جان بر سر گردنکشان جسته، از همان راهی که آمده بود برگشته» (ج: ۱۸ الف).

۲۴. تبرک: «و مشاهده کردند که عمارت آن تالار را چهار صفت ساخته و حوض عظیمی در میان آن چهار صفت ساخته و در هر صفت هفتاد هشتاد پریزاد مقید ساخته، تبرک و زنجیر به گردن ایشان نهاده» (۱۵۴ ب). این واژه در حدود جستجوی نگارنده در فرهنگ‌ها راه نیافته است؛ با این وجود، علاوه بر متن حاضر، در دو متن دیگر این واژه در معنی ابزار شکنجه مورد استفاده واقع شده است. در متن شاهنامه نقلان از مرشد عباس زیریری این واژه به همراه عقربک آمده است: «[شهره] تمام واقعه را توضیح داد و خواست بند از او بردارد. عقربک و تبرک را برگرفت که سهراب مانع عمل او شد.» (زیریری، ۱۳۹۶: ۱۹۱۱/۳).

تبرک و عقربک نام دو آلت شکنجه یا دو ابزار بستن زندانی بوده است. عقربک بستن انگشتان دست و تبرک بستن انگشتان پاست به نحوی که هر انگشت، جداگانه بسته شود و هیچ‌یک نتواند کار کند و دچار درد شدید شود. (گفتاورد حسین زیریری فرزند مؤلف از کتاب گنجینه‌البیان، اثر دیگر او) (همان، ۲۱۸۶/۳).

ولی با توجه به دیگر شواهد طومار، یادداشت دوستخواه که به نقل از حسین زیریری فرزند مرحوم زیریری مرقوم شده است، چندان دقیق نمی‌نماید. از دیگر شواهد متن این‌گونه دریافت

می‌شود که تبرک بر سینه و پشت و قفای سر بسته می‌شده است: «عقربک پشت شست‌ها و تبرک پیش سینه و قفای سرش نهاده» (همان، ۷۰۶/۱)؛ «دست گودرز را بست و از پشت سر او را عقربک و تبرک نهاد» (همان، ۱۲۵۹/۲)؛ «نیمه شب گل اندام را فرمود تا عقربک از پشت شست‌ها و تبرک از سینه و پشت او برداشته، خواست زنجیر از او بردارد.» (همان، ۲۸۵۹/۴)؛ «دید او را بسته‌اند و عقربک پشت شست‌ها و تبرک پیش سینه و قفایش و پاها در گُند می‌باشد» (همان، ۳۴۲۲/۵). امکان پاره کردن زنجیر با بسته شدن عقربک و تبرک وجود ندارد: «حال اگر تکان دهم عقربک شست‌های مرا منقطع [می]سازد و تبرک سینه و قفای سرم را مجروح و بلکه هلاکم [می]سازد. کدام مردی تا به امروز با بودن عقربک و تبرک زنجیر پاره کرده؟» (همان، ۱۲۵۹/۲)؛ «خواست زنجیر را پاره کند، دید او را عقربک و تبرک کرده‌اند» (همان، ۱۹۰۸/۳). صدمه عقربک و تبرک تا حدی است که می‌تواند منجر به هلاک شخص شود: «تیغه عقربک هر دو شست او را قطع کرد و تیغه تبرک - که مانند سر نیزه بود - در اثر حرکت بازوهای او فرورفت در سینه و میان کتفینش (که گفته‌ایم شخص از این صدمه هلاک می‌شود).» (همان، ۳۴۲۳/۵).

علاوه بر این در طومار هفت لشکر «بترک» آمده که به احتمال فراوان صورتی دیگر از «تبرک» است. «و دست و گردن نره‌دیو را بست و هزار [و] دویست من غل و بترک بر یال و کوپال او گذاشتند.» (هفت لشکر، ۱۳۷۷: ۱۳۹). «چشم شاه و سرداران بر یک نره‌دیو افتاد که سه‌هزار من غل و بترک و زنجیر بر یال و کوپال او نهاده بودند.» (همان، ۱۴۱).

۳. نتیجه‌گیری

نگاه دقیق‌تر به فرهنگ‌های لغت نشان می‌دهد که بعضی از لغات و ترکیبات متون فارسی از این فرهنگ‌ها فوت شده است. بعضی از نوادر نیز بدون شاهد یا ذکر تمامی معنای آن در فرهنگ‌ها مدخل شده است که با توجه به همین نقیصه نمی‌توان دریافت دقیق و جامعی از اصطلاح یا لغت مزبور به دست آورد؛ تا آنجا که بعضی از صاحب‌نظران و ادیبان برای پی بردن به معنای درست آن دچار مشکل شده و گاهی حتی با اظهارنظرهای خود باعث سردرگمی بیشتر در این مورد شده‌اند. در یکی از نسخه‌های فارسی قهرمان‌نامه ابوطاهر طرسوسی، کتابت شده در اوایل قرن سیزدهم، تعدادی از این نوادر لغات و اصطلاحات با ویژگی‌های برشمرده دیده می‌شود. از این‌رو نگارنده مقاله حاضر با نوشتن چند مدخل سعی داشته است که علاوه بر ثبت نوادر مزبور و ذکر شواهد آن از دیگر متون، معنای پیشنهادی خود را درباره‌ی واژگان و

اصطلاحات مورد بحث مطرح نماید تا در تدوین فرهنگ جامع فارسی به فارسی مورد استفاده قرار بگیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اطلاع از احوال و آثار ابوطاهر طرسوسی (ر.ک. طرسوسی، ۱۳۸۰: ۱ / مقدمه کتاب؛ طرسوسی، ۱۳۹۵: ۱ / ۱-۷۸؛ اته، ۲۵۳۶: ۲۱۴).
۲. در مقاله حاضر برای پرهیز از تکرار، از علائم اختصاری به جای ذکر نام کامل کتابخانه نگهدارنده نسخه استفاده شده است.
- ب: نسخه برلین؛ ج: نسخه رودکی تاجیکستان؛ مج: نسخه مجلس؛ م: نسخه چاپ سنگی کتابخانه ملی به شماره ۷۰۱۸.
۳. متن «قهرمان‌نامه کوچک» توسط نگارنده با مقابله هر سه نسخه مجلس، ملک و طبسی قم تصحیح شده و به‌زودی در پیوست قهرمان‌نامه به واسطه انتشارات موقوفات دکتر محمود افشار منتشر خواهد شد.

کتاب‌نامه

- اته، هرمان (۲۵۳۶). *تاریخ ادبیات فارسی*. ترجمه با حواشی دکتر رضا زاده شفق. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد (۱۳۵۳). *تاریخ بلعمی* (تکمله و ترجمه تاریخ طبری). به تصحیح مرحوم محمدتقی بهار. به کوشش محمد پروین گنابادی. تهران: زوآر.
- بهار، لاله تیک چند (۱۳۸۰). *بهار عجم* (فرهنگ لغات، ترکیبات، کنایات و امثال فارسی). تصحیح دکتر کاظم دزفولیان. تهران: طلایه.
- بهار، محمدتقی (۱۳۸۷). *دیوان ملک‌الشعرای بهار*. تهران: نگاه.
- بیغمی، مولانا شیخ حاجی محمد بن شیخ احمد (۱۳۸۸). *فیروزشاه‌نامه*. تصحیح ایرج افشار - مهران افشاری. تهران: چشمه.
- پارساطلب، عباس، مؤذنی، علی محمد، هادی، روح‌الله (۱۳۹۹). «معرفی نسخ نویافته قهرمان‌نامه (داستان قهرمان قاتل) و معرفی شخصیت قهرمان». *فرهنگ و ادبیات عامه*. سال ۸، شماره ۳۲. خرداد و تیر. ص ۲۰۱-۲۲۶.
- تبریزی، ابن محدث (۱۳۹۷). *عجایب‌الدنیا*. تصحیح و تحقیق علی نویدی ملاطی. ترجمه مقدمه و تعلیقات چاپ مسکو محسن شجاعی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

درنگی بر نوادر لغات و اصطلاحات قهرمان‌نامه ابوطاهر طرسوسی (عباس پارساطلب) ۲۴۹

ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن محمد (۱۴۳۶ ق). *الكشف و البيان عن تفسیر القرآن*. أشرف علی اخراجہ صلاح باعثمان. جده: دارالتفسیر.

دبیرسیاقی، سید محمد (۱۳۷۵). *فرهنگ‌های فارسی به فارسی و ...*. تهران: آرا.

دولت‌آبادی، محمود (۱۳۷۲). *کلیدر*. تهران: فرهنگ معاصر.

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. ۱۵ جلد. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

ذوالفقاری، حسن، حیدری، محبوبه (۱۳۹۱). *ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران*. ۳ جلد. تهران: رشد‌آوران.

رستم‌نامه نقّالان (۱۳۹۸). مؤلف ناشناخته. مقدمه و تصحیح دکتر محمدجعفر یاحقی - دکتر فاطمه ماهوان. تهران: سخن.

زلالی خوانساری اصفهانی، محمدحسن (۱۳۸۵). *کلیات زلالی خوانساری*. تصحیح و تحقیق دکتر سعید شفیعیون. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

زریری، مرشد عباس (۱۳۶۹). *داستان رستم و سهراب*. به کوشش جلیل دوستخواه. تهران: توس.

زریری، مرشد عباس (۱۳۹۶). *شاهنامه نقّالان*. تصحیح جلیل دوستخواه. ۵ مجلد. تهران: ققنوس.

زرّین‌قیانامه (منظومه‌ای پهلوانی و پیرو شاهنامه از عصر صفویه) (۱۳۹۳). مقدمه و تصحیح و تعلیقات سجّاد آیدنلو. تهران: سخن.

سیالکوتی، مل وارسته (۱۳۸۰). *مصطلحات‌الشعرا (فرهنگی در لغات و اصطلاحات شعر عصر صفوی)*. تصحیح سیروس شمیسا. تهران: فردوس.

شاملو، ولی‌قلی بن داود قلی (۱۳۷۴). *قصص‌الخاقانی*. تصحیح و پاورقی سید حسن سادات‌ناصری. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۱). «*اصول هنر قصه‌گویی در ادب فارسی*». بخارا. سال پانزدهم. شماره ۹۱. بهمن - اسفند.

شپرویه نامدار (۱۳۸۴). تهران: ققنوس.

صادقی، علی‌اشرف (۱۴۰۰). *فرهنگ‌های فارسی*. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

طرسوسی، ابوطاهر (۱۳۸۰). *ابومسلم‌نامه*. تصحیح حسین اسماعیلی. ۴ مجلد. تهران: قطره و معین.

طرسوسی، ابوطاهر (۱۳۹۵). *حماسه قران حبشی*. تصحیح میلاد جعفرپور. تهران: علمی و فرهنگی.

طوسی، محمد بن محمود بن احمد (۱۳۸۲). *عجایب‌المخلوقات*. به اهتمام منوچهر ستوده. تهران: علمی و فرهنگی.

طومار جامع نقّالی شاهنامه (۱۳۹۶). به قلم محمدشریف نایگلی. تصحیح و تحقیق فرزاد قائمی. مشهد: به نشر (انتشارات آستان قدس رضوی).

طومار نقّالی شاهنامه (۱۳۹۱). مقدمه، ویرایش و توضیحات سجّاد آیدنلو. تهران: به‌نگار.

۲۵۰ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- عالم‌آرای شاه اسماعیل (۱۳۴۹). مؤلف ناشناخته. با مقدمه، تصحیح و تحقیق اصغر منتظرصاحب. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- عفیفی، رحیم (۱۳۷۳). فرهنگ‌نامه شاعری (بر اساس آثار شاعران قرن سوم تا یازدهم هجری). جلد سوم. تهران: سروش.
- قصه حسین کرد شبستری (بر اساس روایت ناشناخته موسوم به حسین‌نامه) (۱۳۹۵). به کوشش ایرج افشار - مهران افشاری. تهران: چشمه.
- قوام فاروقی، ابراهیم (۱۳۸۵). شرفنامه منبری یا فرهنگ ابراهیمی. ۲ جلد. تصحیح، مقدمه و تعلیقات دکتر حکیمه دبیران. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- کاشانی، نورالدین محمد شریف (۱۳۸۲). کلیات نجیب کاشانی. مصححان اصغر دادبه و مهدی صدردی. تهران: میراث مکتوب.
- کاشانی (کاشی)، میر تقی‌الدین محمد بن علی (۱۳۹۲). تذکرة خلاصة الاشعار و زیادة الافکار (بخش قم و ساوه). تصحیح علی‌اشرف صادقی. تهران: میراث مکتوب.
- معین، محمد (۱۳۸۶). فرهنگ معین. گردآورنده عزیزالله علیزاده. ۲ جلد. تهران: آدنا.
- منوچهرخان حکیم (۱۳۸۴). اسکندرنامه (بخش ختا). تصحیح علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: میراث مکتوب.
- میبدی، ابوالفضل رشیدالدین (۱۳۸۹). کشف الاسرار و عنة الابرار. به سعی و اهتمام علی‌اصغر حکمت. تهران: امیرکبیر.
- میلی مشهدی (هروی)، میرزا قلی (۱۳۸۳). دیوان میلی مشهدی از گویندگان مکتب وقوع. به تصحیح محمد قهرمان. تهران: امیرکبیر.
- نقیب‌الممالک، محمدعلی (۱۳۸۴). ملک جمشید، طلسم آصف و حمام بلور. تهران: ققنوس.
- هفت لشکر (طومار جامع نقالان) (۱۳۷۷). مقدمه، تصحیح و توضیح مهران افشاری - مهدی مداینی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.